

Engin Deniz AKARLI, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*

Doktora tezi, Princeton University, Department of History, 1976, 295 + X.

Ebubekir CEYLAN*

II. Abdülhamit dönemi son dönem Osmanlı tarih yazıcılığının en problematik dönemlerinden biridir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler sadece dönemin entelektüel, siyasî ve ilmî zevatını belli kamplara ayırmakla kalmamış, dönem hakkında yazı yazan günümüz araştırmacılarını da belli ideolojilerin etkisinde bırakmıştır. 'Kızıl Sultan', 'Ulu Hakan' yaklaşımlarının uzun süre bu literatüre hakim olduğunu, fakat artık 'ne Kızıl Sultan ne Ulu Hakan' türü yaklaşımların sayıca arttığını görmekteyiz. XIX. Yüzyıl tarih yazıcılığına da damgasını vuran ve yakın zamana kadar çok daha net hissedilebilen bu taraftar yaklaşımın Garbçı-Şarkçı, reformist-gelenekçi, seküler-İslamcı dikotomilerine dikkat çeken Engin Deniz Akarlı, doktora teziyle II. Abdülhamit dönemi çalışmalarına yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu bağlamda eser, bu dönemin Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olduğu hususuna ve Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki sürekliliğe vurgu yapmasıyla modern Türkiye'nin tarih yazımında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Halen Amerika'da Brown Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi olan Engin Deniz Akarlı daha ziyade son dönem Osmanlı Lübnan'ı üzerine yazdığı *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920* adlı eseri ile tanınan bir tarihçi olmakla beraber, kendisinin, II. Abdülhamit döneminin çeşitli veçhelerini incelediği basılmış doktora tezi de en az diğer çalışmaları kadar önemlidir.

Başlığınan da anlaşılacağı üzere Akarlı'nın doktora çalışması üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Tanzimat döneminden I. Dünya Savaşına kadar bütün alanlarda hissedilen yoğun Avrupa baskısı ele alınmakta; ikinci bölümde XIX. yüzyılın son çeyreğindeki kriz yönetiminde kurumsal bir çözüm bulma arayışındaki başarısızlıklara ve paşalar mücadelesine değinilmekte; son bölümde ise bu dönemdeki Osmanlı hükümetlerinin hedefledikleri politikalar için gerekli olan finansal kaynak arayışı üzerine odaklanılmaktadır. Bu sacayağınan oluşan model ile Akarlı bir anlamda II. Abdülhamit dönemini anlamada dahilî ve haricî

* Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü, öğretim görevlisi.

konjonktürle ekonomik gelişmelerin birbirleriyle bağlantılı olduğunu, dolayısıyla da birlikte değerlendirilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

II. Abdülhamit dönemine ilişkin eserlerin tarih yazımı açısından değerlendirildiği bir giriş bölümünden sonra, birinci bölümde Osmanlı Devleti üzerindeki yoğun Avrupa baskısına ve bu baskıya karşı Osmanlı bürokratlarının izledikleri politikalara değinilmektedir. Rusya'nın Boğazlar ve sıcak denizlere olan ilgisine ve bölgede ilerlemesine paralel olarak, uluslararası arenadaki üstünlüğü bariz bir şekilde hissedilen İngiltere'nin de Osmanlı coğrafyasına ilgisinin arttığı görülmektedir. Mehmed Ali Paşa isyanını fırsat bilen İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iç politikasına müdahalelerde bulunarak 1838 Ticaret Anlaşması gibi önemli imtiyazlar kazanmıştır. Akarlı'ya göre Osmanlı Devleti eyaletlerdeki ayaklanmaları bastırmayı ve ayanların gücünü kırmayı ancak İngiltere'nin nüfuzu altına girme bahaasına başarabilmişti. Rus nüfuzuna karşı İngiltere'nin bölgede gücünü artırması kolaylaştırılmış ve 1854'teki Kırım Savaşında da Rusya'ya ağır bir darbe vurulmuştu. Yazar bu dönemdeki Avrupa baskısını şu tespitle ifade etmektedir: Avrupa baskısı ve kapitülasyonlar nedeniyle Hariciye Nezareti'nin yazışmalarının onda dokuzu dahilî meseleler üzerinedir.

Tanzimat döneminde Reşid, Âli ve Fuad Paşaların inandıkları çözüm Avrupa ile, özellikle iktisadî alanda, daha sıkı ilişkiler kurmaktır. Akarlı'ya göre bu dönemde yapılan (mülkiyet hakkı, serbest ticaret ve gayrimüslim ahalinin sosyal ve hukukî statüsü konularındaki düzenlemeler gibi) reformlar Osmanlı'nın, dünya düzeninin merkezindeki hegemonik güçlere (Londra ve Paris) daha sıkı bağlanması na neden oluyordu. Aralık 1876'da İstanbul'da Avrupalı güçler İmparatorluğun geleceğini tartışırken Osmanlı Devleti toplantıya alınmamıştı bile!

Akarlı, II. Abdülhamit'in önceleri İngilizlerle iyi geçinmeye özen gösterdiğini, fakat özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinden sonra tavır değiştirdiğini ve Osmanlı'nın parçalanmasında çıkarı olmayan tek Avrupalı güç olarak gördüğü Almanya ile yakın ilişkiler kurduğunu ifade etmektedir. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi II. Abdülhamit'in İngiltere'den bağımsız dış politika izlemesine neden olmuştu. Yazara göre Sultan böylece İngiltere'nin konumunu 'süper güçlükten', 'eşitler arasında önceliğe' indirgemeye çalışmaktaydı. Balkanlarda ise Osmanlı politikası Balkan devletleri arasındaki farklılıklara ve Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki rekabete dayanmaktaydı.

Akarlı'nın tezine göre II. Abdülhamit'in dış politikadaki siyaseti şöyle özetlenebilir: Avrupalı güçleri birbirlerine karşı oynamak suretiyle dış politikada manevra alanları oluşturmak, Osmanlı'nın pazarlık gücünü artırmak ve dahilî meselelere yabancı müdahalesini sona erdirmek. Ekonomik ve siyasî güçten yoksun olan Osmanlı Devleti bu hedeflere ancak dengeleri gözeten ve taktiklere dayalı bir dış politika ile ulaşabilirdi.

Akarlı'nın eseri II. Abdülhamit'in dış politikadaki hedeflerine ulaşmak için izlediği taktik ve uygulamaları da izah etmektedir. Bu bağlamda Abdülhamit'in sarayda, Avrupalı güçlerin takip ettiği politikalarla ilgili olarak Avrupa basınına takip

ettirdiği ve dışışleri memurlarının doğrudan saraya raporlar sunduğu görülmektedir. Sultanın Avrupa siyaseti hakkındaki engin bilgisi İstanbul'daki yabancı diplomatları da hayrete düşürmekteydi. Osmanlı Sultanının dış politikada kullandığı taktiklerden biri de Rusya, Avusturya-Macaristan ve Fransa gibi devletleri bazen ekonomik bazen de siyasi ilişkilerle nötralize etmekte. Örneğin Anadolu ve Suriye demiryollarında Fransızlara imtiyazlar verilmesi, Ortadoğu'daki İngiliz etkisini dengelemek için Bağdat demiryolunun inşasının Almanlara verilmesi gibi.

Yazarın tespitine göre Avrupalı güçlerin baskıda buldukları önemli hususlardan biri de İmparatorluk içerisindeki gayrimüslimlerin statüleriydi. Tanzimat dönemindeki bürokratlardan farklı olarak II. Abdülhamit Türk ve müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelere ehemmiyet verdi. Zaten kaybedilen savaşlar sonunda Müslümanlar İmparatorlukta nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Bu dönem Osmanlı nüfusuna ilişkin bilgiler dinî ve etnik unsurlara göre tablolar halinde tezde sunulmaktadır. Akarlı'ya göre, II. Abdülhamit Hıristiyan nüfusun yoğunlaştığı vilayetlerde adem-i merkeziyetçi reform isteklerine karşı çıkarken, özellikle Arap topraklarında idarî konularda yerel ayan ile işbirliğine gitmiştir. Demiryolu ve telgraf gibi altyapı çalışmalarının bu bölgelerde yoğunlaşması da Sultan'ın bu bölgelere verdiği öncelikten kaynaklanmaktaydı.

Abdülhamit büyük güçlerin müdahil olduğu bir savaşın patlak vermemesi için elinden geleni yapmış, bunun için de komşu ülkelerle iyi geçinmeyi hedef edinmiş, hatta şiddetli çarpışmalardansa küçük fedakârlıkları ve tavizleri tercih etmişti. Bu uğurda mesela Almanya'nın desteğini sağlamak amacıyla Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ve 1885'te de Bulgarların Doğu Trakya'yı işgal etmelerini kabul etmek durumunda kalmıştı. Hatta Yunanlılarla ilişkilerin bozulmasını engellemek için Abdülhamit'in İstanbul'un fethi kutlamalarını dahi yasakladığını bu çalışmadan öğreniyoruz. Dönemin dahili ve harici meselelerine ilişkin önemli tespitlerde bulunurken döneme ilişkin çeşitli anekdotları aktarmayı da ihmal etmeyen Akarlı, konuyu daha renkli hale getirmiştir. II. Abdülhamit'in bu bağlamda, örneğin, huzurunda diplomatik teamüllere aykırı tavırlar sergileyen İngiliz elçisi Philip Currie'yi bir kış mevsiminde soğuk odada bekletmek suretiyle intikam alması, aslında eli kolu bağlı bir devlet adamının gerçekler ile vicdanı arasında sıkışmasının bir örneğini göstermektedir.

Akarlı II. Abdülhamit'in dış politikasının (Doğu Anadolu ve Ermeniler üzerindeki İngiliz müdahalesinin etkisizleştirilmesi gibi) bazı konularda başarılı olsa da, genel olarak bakıldığında Batılı güçlerin müdahalesinin engellenmesi hususunda başarılı olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Sultanın 'İslâmcı' siyasetinin dahi mutlak anlamda hedeflerine ulaşmadığını savunan yazara göre, yüzyılın sonuna doğru İngilizlerin Doğu Akdeniz'deki hakimiyetlerini güçlendirmeleri, Abdülhamit'in İngiltere'ye karşı Rusya ve Fransa ile yakınlaşmasının yetersiz kaldığını göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik krizden kurtulabilmesi için ihtiyacı olan tek şey barıştı. Bunun farkında olan II.

Abdülhamit elindeki bütün imkanları kullansa da İmparatorluğun sonunu getiren savaşları geciktirmekten fazla bir şey yapamamıştı.

Eserin ikinci bölümü Osmanlı bürokrasisindeki kamplaşmalar nedeniyle Osmanlı hükümetlerinin, İmparatorluğun içinde bulunduğu krize kurumsal bir çözüm bulamaması üzerine yoğunlaşmaktadır. Tanzimat dönemine ilişkin önemli ve kapsamlı açıklamaların yer aldığı bu bölüm Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli'deki en etkin isimler olduğu ve iktidarın tamamen Bâb-ı Âli'de yoğunlaştığı hususları üzerinde durmaktadır. Bu dönemde idarî mekanizmanın bürokratikleştirildiği hususu da işlenen konular arasındadır.

Âli Paşanın ölümüyle siyasî anlamda bir istikrarsızlık dönemine girildiği ve 1871-76 yılları arasında dokuz sadrazamın görev yaptığına dikkat çekildikten sonra bu sadrazamlar iki grupta değerlendirilmektedir: Başını Mahmud Nedim Paşanın çektiği ve padişahın otoritesini yeniden tesis etmeye çalışan grup ile başını Midhat, Hüseyin Avni ve Rüştü Paşaların çektiği ve sadâretin etkinliğini ve adem-i merkezîyetçiliği savunan ikinci grup. Abdülhamit iktidarına kadarki beş yıllık döneme bu iki grubun rekabeti damgasını vurmuş görünmektedir.

Bölümün devamında Abdülhamit'in, iktidarını pekiştirdikten sonra Bâb-ı Âli'yi kendi kontrolüne alması, iç ve dış dengeleri gözetererek sadrazamları değiştirmesi ve sadrazamlardan Tunuslu Hayrettin Paşa, Kamil Paşa, Cevad Paşa ve Halil Rıfat Paşa ile nasıl çalıştığı incelenmektedir. Akarlı'ya göre II. Abdülhamit'in iktidarın merkezine kendisini getirmesi Bâb-ı Âli ile çatışmasına neden olmuştu ki, buna ilk karşı çıkan Tunuslu Hayrettin Paşaydı. Güvenlikle ilgili meselelerde ve valilerle yapılan yazışmalarda sadâretin devre dışı bırakılması Hayrettin Paşayı rahatsız etmekteydi. Çünkü Paşa her işte sorumlulukların paylaşılmasını, sadrazamla nazırlar arasındaki ilişkilere sarayın karışmamasını, meclis-i vükelânın kolektif bir sorumluluğa sahip olmasını ve önemli siyasî meselelerde Sultanın meclis-i vükelâyâ danışmasını, kısaca, Bâb-ı Âli'nin yeniden etkin konuma gelmesini istiyordu. Bunları gerçekleştiremeyeceğini anlayan Hayrettin Paşa istifa etti. Akarlı, neticede Sultanın otoritesinin güçlendiğini ve 1881-91 arası dönemde Bâb-ı Âli ile saray arasında daha yumuşak ve nispeten pürüzsüz ilişkiler yaşandığını aktarmaktadır.

İngiliz politikalarına yakınlığı nedeniyle 'İngiliz Kamil' olarak anılan ve bu nedenle Abdülhamit tarafından uyarılan Kamil Paşa, Rusya'ya karşı İngiltere'ye yaklaşmayı savunmuştur. İngilizler Paşaya özellikle doğudaki Ermenilerle ilgili reform yapılması için baskıda bulunmuştur. Bu durumun uzaması üzerine Abdülhamit Kamil Paşanın istifasını istemiştir. İngilizlerin doğu vilayetleri ve Ermeniler hakkındaki reform talepleri Cevad Paşa zamanında da devam etmiştir. Bu dönemde İngilizlerin Ermenilere konsolosları aracılığıyla yardım ettikleri de görülmektedir. Bu baskılara sadrazamların yeterince karşı koyamadıkları açıktır. Abdülhamit bu nedenle Bâb-ı Âli'nin dış politika konularında sarayla daha yakın ilişkide bulunmalarını istemiştir.

Tezin üçüncü bölümünde ise Abdülhamit dönemi malî problemleri işlenmektedir. II. Abdülhamit iflas etmiş bir ekonomi devralmıştı. Önceki dönemlerde ali-

nan dış borçlar İmparatorluğun üretim kapasitesini artıracak işlerde değil carî harcamalarda kullanılmıştı. Osmanlı arşivinden tespit edebildiği çeşitli bütçeleri inceleyen Akarlı, Abdülhamit döneminde bütçelerin nasıl oluşturulduğu ve bu bütçelerdeki rakamların nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerinde dururken, araştırmaya esas alınan dönemi öncesi ve sonrasıyla da karşılaştırmaktadır. Bütçedeki gelirlerin nerelerden geldiği ve toplam gelir içindeki yüzdeleri hem tablolar halinde gösterilmiş hem de tablodaki rakamlar yorumlanmıştır. Akarlı bu bölümde özellikle öşür vergisine vurgu yapmaktadır. Tarımsal gelirlerde en önemli problemin öşürün toplanması olduğu üzerinde durulmakta; ister mültezim isterse hükümet memurları tarafından toplansın öşürün önemli bir kısmının, üreticiden toplanmasından devletin kasasına sıcak para olarak girişine kadar üçüncü şahıslar tarafından kendi çıkarlarınıca kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca öşürün zamanında nakde çevrilememesinin gelir kaybına neden olması ve yerel memurların öşrü pazarlarda nakde çevirmede sıkıntı çekmelerinden dolayı öşürün memurlar tarafından toplanmasına sıcak bakılmadığına değinilmektedir. Öşür ihalelerine yeteri kadar müteşebbisin girmemesi dolayısıyla rekabetin olmaması, hatta ihaleye girenlerin kendi aralarında anlaşmaları, karşılaşılan en önemli sorunlardan biridir. Genellikle Temmuz sonunda ihale edilen öşür, sıkı pazarlıklar nedeniyle Eylül sonuna kadar uzadığından üretici zor durumda kalmıştır. Bütün bunlara uluslararası piyasalardaki ucuz tahıl fiyatları da eklenince Osmanlı tarım sektörü rekabet edememiştir.

Akarlı'nın tespitine göre 1876-1906 yılları arasında Osmanlı'nın gelirleri yıllık ortalama % 0.1 azalırken, devletin ekonomideki rolü 1874-76 arasında % 7-8'den 1909'da % 19.7'ye yükselmiştir. Diğer gelir kaynakları arasında olan tekel gelirleri (tütün, tuz, demiryolları vs.) toplam gelirin yaklaşık %10'udur. Gümrükler ise en muntazam gelir kaynağıdır. Osmanlı yönetimi her ne kadar gümrük tarifelerini değiştirme yeteneğine tek başına sahip olmasa da, gümrük idarelerinin geliştirilmesi dahi gümrük gelirlerini artırmıştı.

Osmanlı'nın gelirleri artsa da, giderler daha hızlı artmaktadır. Toplam gelirin % 25-30'u borç ödemelerine gitmektedir. Osmanlı borçlarını *duyûn-ı muntazama*, *duyûn-ı gayr-i muntazama* ve *kâime* ile ilgili borçlar olarak üçe tasnif eden yazar, Abdülhamit'in, Mısır'da olduğu gibi Avrupa'nın direkt müdahalesi yerine Duyûn-ı Umûmiye'nin kurulmasına razı olduğunu ifade etmektedir. Bu haliyle II. Abdülhamit'i yabancı müdahalesini kolaylaştırmakla sorumlu tutanlara karşın, Akarlı Sultan'ın Tanzimat bürokratlarına göre daha az dış borçlanma gerçekleştirdiğini rakamlarla belirtmektedir. Ayrıca bazı paşaların önemli miktarda sermaye biriktirmeleri ya da devleti zarara sokan girişimlerde bulunmalarından haberdar olmasına rağmen, sırf bu paşaların muhalefetinden sakınmak için Abdülhamit'in bunlara göz yumduğu da belirtilmektedir. Gelirin % 50'sini tüketen askerî harcamalar ise bu dönemdeki en önemli gider kalemidir. Osmanlı Devleti hem coğrafi olarak hem de nüfus olarak küçülmesine rağmen idarî giderlerde artış gözlenmektedir. Yazar giderlerdeki bu artışın, merkezî idarenin vilayet idarelerindeki

müdahalesinin artmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. İktisadi anlamda II. Abdülhamit'in hedefi finansal özgürlüğün kazanılması için dış borçların bir an evvel ödenmesi ve buna bağlı olarak da üretim kapasitesini ve devletin gelirini arttıracak finansal bir alt yapının oluşturulmasıdır.

Engin Deniz Akarlı'nın 1976 yılında yazdığı doktora tezinin modern Türkiye tarihini inceleyen sosyal bilimciler için çığır açıcı özelliği olduğu söylenebilir. Bu tezdeki bölümlerin her biri sonraki yıllarda akademisyenlerce detaylı monografik çalışmalarda incelenmiştir. Bu nedenle Akarlı'nın doktora tezinde incelenen konular bugün, yazımından yaklaşık otuz sene sonra, daha detaylı bilinse de, bu eser II. Abdülhamit dönemine ilişkin önemli bir çalışma olma özelliğini korumaktadır. Eserde kullanılan dipnotlardaki detaylar ve kaynakça kısmının zenginliği de önemli katkı niteliğindedir. Bu tez sadece diplomatik tarih ya da son dönem Osmanlı iktisat tarihi açısından değil, aynı zamanda son dönem Osmanlı tarih yazıcılığı bakımından da büyük önem taşımaktadır. Son derece akıcı bir (İngilizce) üslup ile yazılan bu eserin kitap olarak basılmaması ve Türkçeye çevrilmemiş olması üzüntüyle karşılanacak bir durum olsa da tezdaki bazı bölümlerin makaleler şeklinde çeşitli akademik dergilerde ve edisyon kitaplarda yayımlanması sevindiricidir.¹ Eserin aradan geçen bu kadar süreye rağmen kitap olarak basılmamasının, Akarlı'nın mükemmeliyetçi yapısından kaynaklandığını söylemek mümkündür. II. Abdülhamit dönemine ilişkin yapılan ilk akademik çalışma olarak değerlendirilen bu eser son dönem Osmanlı tarihi ve modern Türkiye tarihini anlamak için şüphesiz en önemli çalışmalardan birisidir.

¹ Yazarın yayımlanan ilgili makaleleri için bkz. "Economic policy and budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, (July 1992, c. 28, sy. 3); "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (Cilt: 38, Sayı: 1-2, 1982); "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, 18-22 Haziran 1979* içinde (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü, 1980); "Ottoman Historiography", *Middle East Studies Association Bulletin*, (July 1996, Vol. 30, No: 1 s. 33-36); "The Tangled Ends of an Empire", Laila Tarazi Fawaz and C. A. Bayly (eds.), *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean, 1890-1920* içinde (New York: Columbia University Press, 2001).